

Мср Милица Соврлић, асистент
Правног факултета Универзитета у Крагујевцу
ORCID: 0000-0003-1824-4428

Прегледни научни рад
УДК: 347(37)(075.8):796.03.2
DOI: 10.46793/7623-143-0.075S

РЕД НА ЈАВНИМ СПЕКТАКЛИМА (DISCIPLINA SPECTACULUM) У СТАРОМ РИМУ*

Резиме

У старом Риму, различите врсте јавних представа испуњавале су доколицу становништва, али су биле и инструмент унутрашње политике владара. Величанствени догађаји разноврсних форми, одржавани на форуму, стадиону, позоришту, аренама, остављали су, за многобројне гледаоце, утисак непрекидне забаве. Међутим, поред уобичајене спектакуларности по којој су били познати, овакви догађаји су носили и одређене ризике. Из тих разлога, њихово организовање и спровођење захтевало је поштовање одређених правила.

Кључне речи: стари Рим, игре, учесници, публика, дисциплина.

1. „Хлеба и игара“

„Народ који је некада делио моћ, високе функције, легије и све остало, сада жуди за само две ствари: хлеба и игара (*panem et circenses*)“;¹ речи су сатиричара Јувенала којима је, у једној од својих песама, описао апатију римских грађана према политици и свему што представља бригу за општи интерес. Међутим, иако ова дубока равнодушност и одбачени осећај одговорности потичу из периода када је државно уређење било такво да су све прерогативе сената, скупштине и магистрата припадале владару, не може се пренебрегнути чињеница да су Римљани, решавајући бројне друштвене конфликте, развили механизме освајања и задржавања власти.

* Рад је резултат научноистраживачког рада аутора у оквиру Програма истраживања Правног факултета Универзитета у Крагујевцу за 2024. годину, који се финансира из средстава Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

¹ Iuvenalis, *Satirae*, X, 56-113.

Владари су добро знали да је народ који зева спреман на побуну па нису допуштали да римски плебс зева ни од глади ни од досаде.² Како је пролетеријат био веран поретку и представљао „преторијанску гарду“ владајуће класе³, један од сигурних инструмената одржавања покорности, поред бесплатне поделе хране и новчане помоћи, било је приређивање различитих јавних приредби.

Да су такве приредбе представљале значајан политички инструмент можда најбоље показује један догађај између Августа и памтомимичара Пилада. Август, који је за време своје владавине четири пута приредио игре у своје име, а двадесет три пута о трошку магистрата, надмашивши тако своје претходнике по учесталости, разноврсности и величанствености догађаја,⁴ једном приликом, приговорио је Пилладу како је у Риму завладала заглушујућа бука од прича о његовим надметањима и свађама. Пиллад му је на то одговорио: „У твојем интересу царе, да се пук занима за нас.“⁵

Приређивање оваквих догађаја захтевало је озбиљну организацију па самим тим и доста новца. Међутим, то није била препрека. На пример, Тиберије је приликом приређивања две гладијаторске представе, једну је приредио у знак сећања на свог оца и одржана је на форуму, другу у знак сећања на свог деду и одржана је у амфитеатру, сваког гладијатора, који је учествовао, платио по 100.000 сестерција.⁶

Да је ово била велика сума новца може да потврди то што је на пример, један купац стана у Риму, за време Цезара, у просеку, годишње плаћао закупнину од 2.000 сестерција или то што је војник, за време Августа, дневно добијао 10 аса односно 2,5 сестерције.⁷

Јавни спектакли, осим што су користили учвршћивању власти владара, представљали су и значајан сегмент у предизборним кампањама за избор у магистратуре. Увреженост обичаја приређивања игара потврђује једна сенатска одлука из последњих година периода републике. Подстакнут тиме што су кандидати за магистрате користили гладијаторске борбе да привуку гласаче, сенат је 63. године п. н. е. утврдио да ће бити поништен избор магистрата који су две године пре избора почели да финасирају игре.⁸

Сви догађаји, било да су приређени од стране владара, кандидата за функције или предузетника, одржавани су на форуму, стадиону, позоришту, амфитеатру, а њиховој величанствености, између осталог, доносила је и многобројна публика. Међутим, то је уједно значило да постоје извесни ризици

² Carcopino, J., *Daily Life in Ancient Rome*, prevod sa francuskog E. O. Lorimer, London, стр. 210.

³ Станојевић, О., *Римско право*, Београд, 2008., стр. 43.

⁴ Suetonius, *Vitae caesarum, Augustus*, 43.

⁵ Dio Cassius, *Historiae Romanae*, LIV, 17, 4-5; Suetonius, *Augustus*, 45.

⁶ Suetonius, *Tiberius*, 7.

⁷ Tacitus, *Annales*, 1, 17; Suetonius, *Caesar*, 38; Dio Cassius, *Historiae Romanae*, XLII, 51, 1.

⁸ Cicero, *In Vatinius*, XV, 37.

нарушавања реда и безбедности. Из тих разлога, одржавање оваквих догађаја морало је да буде праћено поштовањем одређених правила у вези са њиховим организовањем и спровођењем.

2. Места одржавања догађаја

Игре, у правом смислу речи, биле су игре у циркусу односно тркалишту (*ludi circenses*). Њихово одржавање није замишљено изван грађевина по којима су добиле име и које су намерно за њих изграђене.⁹ Претеча свих био је Велики циркус (*Circus Maximus*).

Место за циркус је први пут одређено још у шестом веку п. н. е., за време Тарквинија Приска, петог краља. Такмичења су била коњичка или у песничењу, а посматрана су из гледалишта које је било подигнуто на рачвама постављеним дванест стопа од земље. Од тада, игре су одржаване сваке године и назване су „римске“ или „велике“.¹⁰

Површина циркуса је временом расла, делови су мењани и усвршавани. За време Цезара продужен је на оба краја, а према Плинијевом запису, капацитет је након тога био 250.000 места.¹¹ Август је изнад гледалишта (*cavea*) подигао за себе, своју породицу и госте свечану ложу (*pulvinar*).¹² Клаудије је циркус украсио ложама од мермера и позлаћених стубова. Раније су ложе биле од седре и дрвета.¹³ За време Трајана, циркус је улепшан фасадом и проширен за још 5000 места, а уведена је још једна новина. Гледаоци су могли да виде цара. Заправо, радило се о томе да је сада царска ложа била на таквом месту да је изгледало као да цар дели место са осталом публиком.¹⁴

Промене у површини и изгледу циркуса пратиле су и промене у врстама догађаја који су у њему одржавани. Осим трке двоколица, у циркусу су приређиване борбе гладијатора, игра Троја, борбе са дивљим зверима.¹⁵

Поред тога, један део јавних приредби био је везан за позоришта. Прво стално позориште саградио је Помпеј. До тада, игре су приређиване у привременим позориштима и то тако што би се сваки пут, за ту прилику, правила привремена седишта и импровизирана позорница.¹⁶

Посебно интересантне и посећене биле су борбе гладијатора (*munera*) и борбе са дивљим зверима (*venatio*). Некада су приказиване само борбе

⁹ Carcopino, J., *нав. дело*, стр. 212.

¹⁰ Livi, *Ab urbe condita*, 1, 35.

¹¹ Suetonius, *Caesar*, 39; Plinius, *Naturalis Historia*, XXXVI, 24.

¹² *Res Gestae divi Augusti*, 19; Suetonius, *Augustus*, 45.

¹³ Suetonius, *Claudius*, 21.

¹⁴ Dio Casius, *Historiae Romanae*, LXVIII, 7, 2; Plinius Secundus, *Panegyricus dictus Traiano*, 51.

¹⁵ Suetonius, *Augustus*, 43; Suetonius, *Caesar*, 39; Suetonius, *Claudius*, 21; Plinius, *Naturalis Historia*, VIII, 21.

¹⁶ Tacitus, *Annales*, 13, 54; 14, 20.

животиња, а некада њихов лов. Појединци који су се борили са дивљим зверима (*bestiarii*), били су професионалци или су долазили из редова заробљеника и осуђеника на смртну казну.

Финансирање гладијаторских борби почело је у приватној сфери, као део римских сахрана и као средство за улепшавање јавних почести римског племства. Међутим, иако наизглед незванични спектакли, *munera* је ипак била замишљена као јавна демонстрација престижа и значаја онога коме се почаст одаје.¹⁷

Гладијаторске борбе, иако понекад одржаване и у циркусу, углавном су се одвијале у аренама. Арене су у почетку биле привремене и самим тим нестабилне конструкције. То нам потврђује догађај из 27. године када се у једном таквом амфитеатру, према Тацитовом бележењу, одиграла права катастрофа која је однела живота као и велики ратови.

Наиме, неки Атилије, пореклом ослобођеник, као предузимач, саградио је у Фидени амфитеатар да у њему приреди гладијаторске игре како би зарадио. Међутим, за тај подухват, како се даље описује, нити је одабрао чврсто тло нити је појачао дрвену конструкцију. Пошто су гладијаторске игре биле примамљиве, а Фидена није била далеко од Рима, тамо је похрлио велики број људи испунивши амфитеатар до последњег места. Међутим, дрвена конструкција се разгавила, један део се обрушио према унутрашњости, други према споља и повукао са собом огроман број људи тако да је један део настрадао, а један део прошао са смрканим удовима. Проценило се да је у несрећи осакаћено или усмрћено педесет хиљада људи, а Атилију је изречена казна прогонства. Осим тога, овај догађај је подстакао да се донесе сенатска одлука којом су уведене две забране. Забрањено је приређивање гладијаторских игара онима чија имовина вреди мање од четиристо хиљада сестерција и грађење амфитеатара на терену чија чврстина није испитана.¹⁸

Међутим, осим у привременим, гладијаторске борбе су одржаване и у амфитеатрима трајне и стабилне конструкције. Најпознатији је Флавијев амфитеатар (*Amphitheatrum Flavium*), данас познат као Колосеум, највећим делом изграђен током Веспасијанове владавине (69. год. н. е. - 79. год. н. е.).¹⁹

Представе уз учешће дивљих звери (*ludi bestiarii*), као и гладијаторске борбе, биле су заступљене и у предизборним кампањама за избор у магистратуре и у догађајима које су организовали владари. Забележено је да је Цезар приредио борбе са дивљим зверима које су трајале пет узастопних дана²⁰, да је Август приредио лов на афричке звери у циркусу, форуму и амфитеатру у двадесет шест наврата, при чему је убијено око 3.500 звери,²¹ а да је Трајан

¹⁷ Futrell, A., *The Roman Games*, Blackwell Publishing Ltd, USA, 2006., стр. 4.

¹⁸ Tacitus, *Annales*, 4, 62 – 63.

¹⁹ Suetonius, *Vespasian*, 9.; Martial, *Epigrams*, *De spectaculis*, I.

²⁰ Suetonius, *Caesar*, 39.

²¹ *Res Gestae*..., 22.

приредио спектакл који је трајао сто двадесет три дана током којих је убијено 11.000 дивљих и домаћих животиња и у којем се борило 10.000 гладијатора.²²

Ludi bestiarum су истрајале до шестог века, али су хришћански цареви постепено предузимали мере како против гладијаторских борби²³ тако и против употребе дивљих звери.

Константин је 325. године забранио кондеминацију *ad bestias* односно казну борбе са дивљим зверима,²⁴ а Хонорије је 404. године забранио гладијаторска надметања на западу. Односно, тада су последњи пут одржане гладијаторске борбе у Риму. Интересанто је да је повод за ову забрану проистекао из поступка неког Телемаха који је прихватио аскетски начин живота.

Телемах је кренуо са истока и задржао се у Риму, баш у време када се на стадиону одржавао, како се описује, „гнусан догађај борбе гладијатора.“ Ушао је на стадион и сишавши у арену покушао да заустави мушкарце који су држали, један према другом, уперено оружје. Гледаоци, огорчени због овог поступка и надахнути „суманутим бесом демона који ужива у тим крвавим делима“, каменовали су Телемаха до смрти. Након што је о овоме био обавештен, цар је одлучио да Телемаха уврсти у ред победоносних мученика, а да безбожни спектакл борбе гладијатора заувек окончач.²⁵

О ограничавању употребе дивљих звери у периоду домината говори и то што је од 417. године постојало правило да свако може да убија лавове и да због тога неће бити подвргнут кривичном гоњењу као и то да се дивље звери, које се транспортују, не могу, док су на путу, држати ни у једном граду дуже од седам дана под претњом новчане казне у корист државне благајне.²⁶

3. Понашање и одржавање реда

Сви јавни спектакли који су окупирали доколицу римског становништва носили су одређене ризике. На пример, за време Цезарове владавине забележено је да је толика гомила хрлила на све јавне приредбе, из свих крајева, да су многи странци морали да се сместе у шаторима подигнутим на улицама или дуж путева, а гужва је често била таква да су многи били смрвљени на смрт, укључујући и два сенатора.²⁷

Август, који је био привржен играма и ретко када пропуштао прилику да им присуствује, постављао је страже по разним деловима града да не би

²² Dio Casius, *Historiae Romanae*, LXVIII, 15, 1.

²³ Scullard, H. H., *From the Gracchi to Nero, a history of Rome from 133 B. C. to A. D. 68*, London, 1968., стр. 356.

²⁴ C. J., 11, 43, 1; Станковић, Е., Владетић, С., *Римско право*, Крагујевац 2020., стр. 124.

²⁵ Theodoretus, *Historia ecclesiastica*, V, 26.

²⁶ C. J., 11, 44.

²⁷ Suetonius, *Caesar*, 39.

постао плен многобројних пешака,²⁸ а некада је и сам, на догађају, прилазио да умири масу. Тако је једном приликом, када је публика била у паници од страха да се позориште не уруши, а како није могао ни на који начин да је смири или пак охрабри, напустио своје место и сео на место у делу који му се чинио најопаснијим.²⁹

Брига о одржавању реда и очувању безбедности била је у надлежности префекта града (*praefectus urbi*), а сам префект је имао овлашћење да некоме забрани присуствовање представама (*interdicere poterit et spectaculis*).³⁰ Међутим, некада је неопходне мере предузимала и преторијанска кохорта. То се може потврдити на основу Тацитовог сведочанства. Он наводи да је за време Нерона, крајем 56. године, уклоњена преторијанска кохорта која је обично чувала стражу на јавним играма и то да би изгледало да има више слободе, да се војници не кваре долазећи у додир са раскаланим позоришним светом и да се маси пружи прилика да покаже да ли је способна да очува ред и када се стражари уклоне.³¹

Ред при одржавању догађаја индиректно је постигнут и едиктом, из периода републике, о држању и чувању дивљих звери (*edictum de feris*). Едикт су издали курулски едили (*curules aediles*), који су, између осталог, били задужени и за организовање јавних игара (*cura ludorum*) и надзор у вези са њима.³²

Едикт је увео одговорност за штету и повреду лица која је настала дејством дивљих животиња као што су пас, нераст, вепар, вук, медвед, пантер, лав.³³ Да би се применио и изрекла одговарајућа новчана казна (за убиство слободног човека 200.000 сестерција, за телесне повреде износ одређен према правичној судијској процени и за оштећење ствари њена двострука вредност), поред настале штете, неопходно је било да се животиња налазила на местима којима се одвијало стално кретање људи (*qua volgo iter fiet*) као што су улице и тргови.

Међутим, поред одговорности за штету, сасвим је вероватно да су едили предузимали мере и пре него што се штета догоди. Томе у прилог говори и то што едикт није забрањивао држање животиња, њихов транспорт или употребу.

Животиње су држане живе у затвореним просторима звани *vivaria*, *leporaria* или *roboraria*. Ови кавези су тако названи по *tabula robaria*. То је била нека врста ограде која се могла видети како у Италији тако и у многим

²⁸ Suetonius, *Augustus*, 43.

²⁹ Исто.

³⁰ *D.*, 1, 12, 12; *D.*, 1, 12, 13.

³¹ Tacitus, *Annales*, 13, 24.

³² Cicero, *De legibus*, III, 3, 7.

³³ *D.*, 21, 1, 40; *D.*, 21, 1, 42; Lenel, O., *Das Edictum perpetuum*, Leipzig, 1927., стр. 566.

другим местима.³⁴ Дакле, када нису смештене у аренама за борбу, што је било привремено, животиње су се налазиле на другим местима. Имајући то у виду, као и чињеницу да су курулски едили спадали у ред магистрата који су имали *potestas* и да су, поред других надлежности, били задужени за надзор над играма, издавање наредби о прописном држању животиња и кажњавање за неизвршење истих може се сматрати уобичајеном мером. Уосталом, едикт је предвидео казне за штету, али не и за непрописно држање дивљих животиња.

Јавне спектакле, осим мера у погледу одржавања реда међу публиком и очувања њихове безбедности, подједнако су пратила и правила у погледу седења. Док су владари догађаје пратили из својих ложа, припадници сталеча су били суочавани са различитим правилима.

Већ је у периоду републике направљена разлика између сенатора и народа. Сенатори су 196. године п. н. е. први пут добили привилегована места и нису се мешали са плебсом.³⁵ Овај принцип одвојеног седења даље је проширен 67. године п. н. е. када је трибун Луције Росције Ото успешно увео закон (*lex Rosciae*) који је одредио да првих четрнаест редова позоришта треба да буде резервисано за еквестре.³⁶ Разлике у половима није било па су мушкарци и жене седели заједно. Тако је, на пример, диктатор Сула, на једном гладијаторском спектаклу, седео поред своје будуће супруге Валерије.³⁷

Статус лица које присуствује играма уважаван је и у каснијем периоду. Мноштво мера у том смислу је предузео Август. Најпре је зауставио неуредан и неселективан начин гледања игара. Повод за то је била увређеност неког сенатора зато што му нико, у препуној кући на неким веома посећеним играма у Путеолима, није понудио место да седне. Као последица овога, сенат је одредио да, кад год се било где одржава било каква јавна представа, први ред седишта треба да буде резервисан за сенаторе. Потом, одвојио је војнике од народа. Доделио је посебна места ожењеним мушкарцима, малолетним дечацима и њиховим учитељима, а увео је и правила која су се тицала жена. Женама је забранио да гледају борбе гладијатора, осим са виших места за седење, а весталкама је одобрио да имају место у позоришту и то наспрам преторовог.³⁸

За време Нерона, проширен је број места који је у циркусу припадао витезовима и то тако што је изграђено још редова испред оних који су били за народ. Изградња додатних редова дошла је као последица важења

³⁴ Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, II, XX.

³⁵ Livi, *Ab urbe...*, 34, 54.

³⁶ Livi, *Periochae*, 99; Cicero, *Ad Atticum*, 2, 19; Tacitus, *Annales*, 15, 32; Plutarchus, *Vitae Parallelae*, Cicero, XIII.

³⁷ Plutarchus, *Vitae Parallelae*, Sulla, XXXV.

³⁸ Suetonius, *Augustus*, 44.

Росцијевог закона. Чињеница да је витезовима припадало само четрнаест редова у пракси је значило да нису били одвојени од масе и да су најчешће улазили заједно са њом.³⁹

Учесници догађаја, а превасходно глумци су били изложени сталном надзору. Глумачки позив није био цењен, напротив, чак се говорило да ниједан поштени Римљанин није толико морално посрнуо да буде глумац.⁴⁰

Посебно строг у сузбијању беззаконја глумаца био је Август. Код Светонија се налази на податак да су глумци кажњавани телесним казнама и протеривањем.⁴¹ Међутим, из Тацитовог сведочанства се може закључити да је однос према глумцима, током времена, постао блажи, јер наводи да је Август донео одлуку да глумци не смеју бити кажњавани телесним казнама.⁴² Ово се може потврдити и на основу мера које је касније увео Тиберије.

Мере које су уведене у вези са глумачким позивом биле су одговор на неред у позоришту, а који су за последицу имали убиство људи из масе, неколико војника и једног центурион. Тиберије је сматрао да не треба мењати некадашњу Августову одлуку, али су уведене неке нове мере. Поред тога што је одлучено о глумачкој плати, одређено је да глумци смеју да наступају само у позоришту, утврђене су мере против њихових обожавалаца, а претори су добили овлашћења да недисциплиноване глумце кажњавају прогонством.⁴³

Да позориште није служило својој основној сврси потврђује и то што је за време Неронове владавине донета одлука да се глумци претерају, а у позориште врате војничке страже. Одлуци је претходила разузданост у позоришту и сукоби између присталица глумаца који су се претварали у праве битке да је, због тога, у народу, раздор и страх постао такав да није било другог лека.⁴⁴

Ови и слични догађаји, када је разонода гледања позоришне представе уступала место исказивању незадовољства, донекле објашњавају и оправдавају праксу из старијег периода када су се представе посматрале стојећи. Износећи уствари критику на рачун сталних позоришта и опасности које са собом носе говорило се да је раније било боље, јер није било бојазни да ће људи, ако би седели у позоришту, поваздан ленчарити.⁴⁵

³⁹ Tacitus, *Annales*, 15, 32.

⁴⁰ Исто, 14, 21.

⁴¹ Suetonius, *Augustus*, 45.

⁴² Tacitus, *Annales*, 1, 77.

⁴³ Suetonius, *Tiberius*, 37; Tacitus, *Annales*, 1, 77.

⁴⁴ Tacitus, *Annales*, 13, 25.

⁴⁵ Исто, 14, 20.

*Milica Sovrlić, LL.M., Assistant
Faculty of Law, University of Kragujevac*

ORDER AT PUBLIC SPECTACLES (DISCIPLINA SPECTACULUM) IN ANCIENT ROME

Summary

In ancient Rome, various types of public performances filled the leisure of the population, but they were also an instrument of the internal policy of the emperors. Magnificent events of various forms, held in the forum, stadium, theater, arenas, left the impression of continuous entertainment for numerous spectators. However, in addition to the usual spectacularity for which they were known, such events also carried certain risks. For these reasons, their organization and implementation required compliance with certain rules.

Key words: *ancient Rome, games, participants, audience, discipline.*

Литература

- Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, (*The Attic Nights of Aulus Gellius*, translated by Beloe, W. In three volumes, Vol. I, London, MDCCXCV).
- Dio Cassius, *Historiae Romanae*, (Dio's Roman History with an English translation by Cary, E., in nine volumes, Vol. VI, London and Cambridge, 1955 и Vol. VIII, London and New York, MCXXV).
- Juvenalis, *Satirae*, (Juvenal, *The Satires*, translated by Kline, A. S., Purdue University, Indiana, USA, 2011).
- Carcopino, J., *Daily Life in Ancient Rome*, превод са француског E. O. Lorimer, London.
- Lenel, O., *Das Edictum perpetuum*, Leipzig, 1927.
- Livi, *Ab urbe condita*, (Тит Ливије, *Историја Рима од оснивања града*, превод Мирковић, М., Београд, 1991 и Titus Livius, *The History of Rome*, translated by Roberts, C., editor Rhys, E., London, 1905).
- Martial, *Epigrams*, edited and translated by Bailey, S., Vol I, Cambridge, London, 1993.
- Plinius, *Naturalis Historia*, (Pliny the Elder, *The Natural history of Pliny*, translators Bostock, J., Riley, H., Vol. II и Vol. VI, London, MDCCCLV-MDCCCLVII).
- Plinius Secundus, *Panegyricus*, ([https://faculty.washington.edu/alain/Latin520-Quintilian/Panegyricus\(Loeb\).pdf](https://faculty.washington.edu/alain/Latin520-Quintilian/Panegyricus(Loeb).pdf)).

- Plutarch, *Vitae Parallelae*, (*Plutarch's lives*, translated by Stewart, A. in four volumes, Vol. IV, London, 1892 и *Plutarch's lives*, translated by Stewart, A. in four volumes, Vol. II, London, 1899).
- Res Gestae divi Avgusti*, (*The Deeds of the Divine Augustus*, Brunt, P. A., Moore, J. M., Oxford, 1969.).
- Suetonius, *Vitae caesarum*, (Suetonius Tranquillus, *The Lives Of The Twelve Caesars* translated by Thomson, A., London, 1909.).
- Станковић, Е., Владетић, С., *Римско право*, Крагујевац, 2020.
- Станојевић, О., *Римско право*, Београд, 2008.
- Scullard, H. H., *From the Gracchi to Nero, a history of Rome from 133 B. C. to A. D. 68*, London, 1968.
- Scott, S., *The Code of Justinian*, Cincinnati, 1932.
- Tacitus, *Annales*, (Корнелије Тацит, *Анали*, превела Црепајац, Ј., Београд, 1970.).
- Theodoretus, *Historia ecclesiastica*, (*Ecclesiastical History, A History of Church from 322 to 428 A. D.* by Theodoretus in five books, Samuel Bagster and sons, London, MDCCCXLIV).
- Futrell, A., *The Roman Games*, Blackwell Publishing Ltd, USA, 2006.
- Cicero, *In Vatinium* (*Cicero the Speeches Pro Sestio and In Vatinium* whit an english translation by Gardner, R., London, MCMLXVI).
- Cicero, *De legibus*, (Ciceron, *Zakoni*, priredio i preveo Nečas Hraste, D., Zagreb, 1996.).
- Cicero, *Ad Atticum*, (*Cicero's epistles to Atticus*, translated Guthrie, W. In three volumes, Vol. I, London, 1806).
- Watson, A., *The Digest of Justinian*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1998.